International Journal of Applied Research 2022; 8(10): 100-103

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2022; 8(10): 100-103
www.allresearchjournal.com
Received: 22-07-2022
Accepted: 26-08-2022

तारा बाई मीना
शोध छात्रा, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान, JNU, नई दिल्ली, भारत

Corresponding Author:
तारा बाई मीना
शोध छात्रा, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या अध्ययन संस्थान, JNU, नई दिल्ली, भारत

दशकुमारचरिते वर्णितं राजनीतिविषयकः अवधारणम्

तारा बाई मीना

सारांश

वर्तमानकाले नागरिकस्तरे अथवा व्यक्तिगतस्तरे विशेषसिद्धान्तेषु केचित् परिचर्चा: कुर्वन्ति, सा राजनीति इति कथ्यते । राजनीत्याम् स्वज्ञाने भिन्नः नीत्याः आगच्छन्ति यथा- नीत्या: निर्माणं करोति, राजनीतिविचाराणां अग्रेसरति, शत्रुणां प्रति युद्धः कथं करणीयम् इति विषयणां चिन्तनं करोति । राजनीति अनेकेन प्रकारेण भवितुं शक्नोति यथा- ग्रामस्य परम्परागतः राजनीति, स्थानीयसर्वकारः, सम्प्रभुत्वपूर्णराज्य: अथवा अन्तराष्ट्रीयस्तरे भवति।प्राचीनसंस्कृतसाहित्येषु राजनीतिविषयक तथ्याणां प्रभुत्वमस्ति सम्प्रति तत्कालीनराजनीतिकस्थिकां अवलोक्यते।कौटिल्येन विरचितः अर्थशास्त्र: राजनीतिविषयकमुख्यग्रन्थः अस्ति य: वर्तमानकाले अत्यन्तोपयोगी भवति । एतस्मिन क्रमे प्राय: षष्ठीशताब्द्याः संस्कृतग्रन्थः दण्डीविरचितः दशकुमारचरितोऽस्ति । यस्मिन् अष्टः उच्छवासाः सन्ति। एतस्मिन् काव्ये दशकुमाराणां चरित्राणां वर्णनं अस्ति। एतस्मात् कारणात् एतस्य नाम: दशकुमारचरितोऽस्ति।दशकुमारचरितसंस्कृतगद्यकाव्यस्य अष्टमोच्छवासे आधुनिकराजनीत्याः सन्दर्भे महत्वपूर्णं परिचर्चा: सन्ति।

कूटशब्दः दशकुमारचरितम्, राजनीति, मन्त्रगुप्तः, जयसिंहः किङ्करः राक्षसः, सप्तांगराज्यः,षड्गुणः।

प्रस्तावना

सप्तमोच्छवासे राजनीति

संस्कृतसाहित्ये महाकविदण्ड्याः विशिष्टं स्थानं वर्तते दशकुमारचरितम् काव्यं तस्य लोकप्रिय: अथवा प्रसिद्धः रचना अस्ति, यः एकः संस्कृतगद्यकाव्योऽस्तिः। एतस्मिन् दशकुमाराणां माध्यमेन तत्कालसमाजस्य सर्वेषां वर्गाणां राज्यप्रसादानां च नीत्व जनमानसजीवने रोचकतापूर्णं वर्णनं परिलक्षयते। दशकुमारचरिते यथार्थवादः स्व अभिव्यक्तयां अनेकः अवलोक्यते। दशकुमारचरितस्य सप्तमोच्छवासे मन्त्रगुप्तस्य चरित्रं सम्यकरुपेण विवेचनं वर्तते, यस्मिन् राजनीतिकविषय: दृश्यते ।

मन्त्रगुप्तः पाखण्डीसिद्धस्य हननं कृत्वा राजकन्या कनकलेखां उद्धारं कृतवान्, अत्र आपद्-धर्म स्पष्टं भवति। यःसामान्यतः अधर्मस्य रुपे भवति परञ्च विपत्तिकाले धर्मस्य रुपं नीयते तदैव आपद्धर्मः वर्तते। महाभारते उक्तञ्च धर्मस्य त्यागः कदापि न करणीयः[1] मन्त्रगुप्तः किङ्करः राक्षसम् उक्तः यत् स्वल्पकार्यं ये जनाः सम्यकरुपेण कुर्वन्ति । तस्य कार्यं महानतमं भवति एवं सर्वे जनाः तं सज्जनाः मान्यन्ते[2] राजनीत्यां सज्जनपुरुषाणाम् आवश्यकता वर्तते। छद्मवेशे साधु सिद्धपुरुषः धारणं कृत्वा तस्य राज्ये गत्वा मन्त्रगुप्तः प्रियां कनखलेखां नृपजयसिंहात् वहिः आनीतवान् । तस्य वाक्पुटता जलाशयं च अश्रित्वा नृपस्य हननं कृतवान् । अत्र अचार्यस्य कौटिल्यस्य गुप्तचरव्यवस्था दृश्यते बुद्धिमान्, सदाचारी साधु च वेषभूषणं धारणं कृत्वा नृपजयसिंहस्य समीपे गच्छति । यः उदास्थितः गुप्तचर: कथ्यते ।[3] अत्र

अष्टमोच्छवासे राजनीति

दशकुमारचरितस्य एतस्मिन् उच्छवासे राजपुत्रविश्रुतस्य साहसिककार्याणां वर्णनं अस्ति। यस्मिन् राजनीतिकरणस्य प्रतिविम्बं मिलति । दशकुमारचरितम् एक राजनीतिकगद्यकाव्यं अस्ति। यस्मिन् दशाकुमाराणां कथायां राजनीतिसम्बन्धस्य वर्णनः प्राप्यते। दण्डी स्वयं कतिचनानां आचार्याणां नाम: नयति । एतस्मिन् सर्वे अधिकप्रभावः कौटिल्य अर्थशास्त्रः अस्ति। एतस्मिन् गद्यकाव्ये राजनीति नतूनरुपेण प्रस्तुतं कृतवान् । अत्र U.N. Ghosal उक्तच-" The ultimate source of our author's political ideas, they are scattered or systematic, is beyond doubt the antecedent Arthashastra, smriti tradition but they often develop a striking freshness and originality of outlook".[4]

दशकुमारचरिते कौटिलस्य नामः दण्डी नयति । यथा चिन्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्थ्या अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भाववहिष्कृता द्वेष्या भवेयुः इति।[5] इथ्यम् अग्रे अर्थशास्त्रे उक्तः अनर्थकारी जनाः अपि नृपस्य प्रियः भवन्ति । नृपस्य समीपे हसनीय काष्ठस्य समान: न भवित्वा हसनीयं घोरहांसांश्च नियन्त्रणं करणीयम्।[6] इथ्यं वृद्धनृपः पुण्यवर्मायाः गुणाणां वर्णनः विश्रुतस्य श्रोणति यत् विदर्भदेशे भोजवंशः भूषणः, महाबली, सत्यवती, तन-मनतः प्रजायाः उन्नत्यायां तत्परः भवति । धर्मार्थसंग्रहे सदैव प्रयत्नशीलः, अधिकारिणां गुप्तरुपेण परीक्षा नीयति । जनानां विपत्तिनां प्रतिकारं करोति यथा-सन्धि विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभाव - आश्रयश्च एतानां गुणानां यथोचित उपयोगं करणीयं, समुद्यतगुणेभ्यः सम्पन्नं भवित्वा परुषस्य सम्पूर्ण आयु प्राप्तवान्।[7] आचार्यकौटिल्योऽपि षड्गुणानां वर्णनं कृतवान्।[8] कौटिल्यस्य मते गुणः षड् सन्ति परञ्च सन्धि विग्रह त्यक्त्वा चत्वार: गुणाः सर्वथा भिन्नाः सन्ति।[9] मन्त्रीवसुरक्षितः अनन्तवर्माया: उपदेशं ददाति यत् शास्त्रमार्गस्य अलोके नियतमार्गे जीवनः सुखमयः चलति मन्त्र्या: चर्चा

---

1 महाभारत, स्वर्गारोहण पर्व ५/ ६३

2 'आदिशं च तम् सखे, सैषा सज्जनाचरिता सरणि, यदणीयसि कारणेऽनणीयानादरः संदृश्यते। दशकुमारचरित,

3 कौटिल्य अर्थशास्त्रम्, १/ १०.

4 U.N. Ghosal. A history of Indian political idea (chapter xx, page-352)

5 'दशकुमारचरित, अष्टम उच्छवासा

6 अनर्व्याश्च प्रिया दृष्टाञ्चित्तज्ञानानुवर्तिनः "सन्धिविग्रहासनयानद्वैधीभावाः षडगुण्यमित्याचार्या षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटिल्य ॥ कौटिलीय अर्थशास्त्रम्।

7 'दशकुमारचरित, पृष्ठ सं. २९ (विश्रुतचरित) "मनुस्मृति ७, पृष्ठ सं. १६०.

8 मनुस्मृति ७ .पृष्ठ सं.१६०

9 सन्धिविग्रहासनयानद्वैधीभावाः षडगुण्यमित्याचार्या षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटिल्यः॥ कौटिलीय अर्थशास्त्रम्।

आचार्यकौटिल्योऽपि कथयति ।[10] अनन्तवर्मायाः एकः सेवकः: विहारभद्रः असीत् यः कथयति यत् निश्चितरुपेण राजविद्या चत्वारः सन्ति। यथा त्रयी वार्ता- आन्वीक्षिकी- दण्डनीति। चन्द्रगुप्तमौर्यार्थं आचार्य चाणक्य: षटसहस्रलोकानां संक्षिप्तरुपेण अवदत् । यः यथा कार्य करोति तथा फलं प्राप्यते।[11] अत्र नृपस्य व्यसननां ग्रहणं करोति मनुस्मृत्यां व्यसननां परिचयं मिलति यथा नृपस्य कामजन्य: दश: क्रोधजन्यश्च अष्टः अस्ति। व्यसननां प्रयत्नपूर्वकं त्यागं करणीयम्।[12] अपि च विहारभद्रस्य नकारात्मकं विवेचनं तस्य सकारात्मकरुपेण परिदृश्यते । एकं नृपं इथ्यं धूर्तः, दृष्टः पुरुषेभ्यः रक्षणीयम् तस्य परामर्शेण मनः कदापि विचलितं न करणीयम् । दशकुमारचरिते नृपस्य जीवनं किञ्चित् प्रहारणां विभक्तं कृतवान् । यस्य विवेचनं प्राचीनशास्त्राणामपि प्राप्यते यत् राजकार्यां सुव्यवस्थितरुपेण संचालनं करणार्थं नृपः दिवानक्तं अष्टघटिकायां विभक्तं कृतवान्। पुरुषस्य छायाचित्रतोऽपि सः काले विभाजनं कर्तुं शक्नोति। सूर्योदयात् नीत्वा यावत् पुरुषस्य चित्रछाया त्रिगुणं दीर्घं भवति, दिवसस्य अष्टधा भवति। एषा त्रिपौरुपीछाया कथयति ।[13] विश्रुतचरितस्य अन्ते अश्मकेन्द्र विदर्भराज्यं नयनार्थं अनेक नीतीनां प्रयोगं करोति । यथा- शत्रुसेनायां छद्मवेशे आगच्छति, लोभदृष्ट्वा सेनान् हतः । अनन्तवर्मानृपस्य उपरि मिथ्यारोपं प्रसारयति इत्यादि । यस्य विचारः अर्थशास्त्रे स्पष्टरूपेण प्रकटयति। यथा- शत्रोः सेनाशिविरे एकः बहुमुखी सुरंगः निर्माणं कृत्वा शत्रोः मुख्यजनानां तस्मिन् अवरुध्यनीयम् अथवा समयानुसारं अरिनृपस्य तस्मिन् विघ्ने अवरुध्यनीयम्।[14]

उपसंहार

इथ्यं रामायणे, महाभारते, मनुस्मृत्याम्, अर्थशास्त्रे ग्रन्थे एकस्य राज्यार्थं सप्तांगाः सन्ति। यथा कायायां हस्थ: पाद: अति महत्वपूर्ण अस्ति । तथैव एतत् सप्तअङ्ग अस्ति। यथा आत्मा अमात्य कोष- दण्ड- मित्र जनपद-पुर। एकस्य राज्यस्य निर्माण एषः सप्तांगः अत्यन्तोपयोगी अस्ति।[15] यः दण्डीविरचितः दशकुमारचरितस्य सप्तम् अष्टमोच्छ्वासयोः सम्यकरुपेण लभते। सप्तानां अड्गेन युक्तः नृपपुण्यवर्मायाः राज्य: सम्यकरूपेण प्रचलति स्मः परञ्च तस्य पुत्रः अनन्तवर्मा राजनैतिकनियमानां सम्यकरुपेण न पालनं करोति स्मः एतस्मात् कारणात् तस्य राज्यस्य विनाशं अभवत्।

अतः उपर्युक्तात् लेखात् एपः विचारः प्रकटयति यत् वर्तमानकाले राज्यस्य अथवा राष्ट्रस्य यः प्रधानमन्त्री भवति। अपि प्राचीनकौटिल्यादि राजनैतिक सिद्धान्तानां पालनं करणीयम् । तदा अस्माकम् देशस्य सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिकश्च शक्तिः वर्धिष्यति। देशस्य अग्रेऽपि उन्नतिः भविष्यति । सर्वे जनाः सुखमय: शान्तिप्रियरुपेण जीवनं निर्वाहणं करिष्यन्ति ।

सन्दर्भ

10 जानपदोऽभिजातः स्ववग्रहः कृतशिल्पसंप्रियो ... ... वैराणामकर्तेत्यमात्यसंपत् अर्थशास्त्रम्, १-८.

11 'तासु तिस्रस्त्रवीवार्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च ताः तावदासताम्। अधीष्व ताबद्दण्दनीतिम्... षड्भिः श्लोकसहस्रै संक्षिमा विश्रुतचरितम् पृष्ठ. - ४५, अर्थशास्त्रम् १/ ९/ ३.

12 दशकामसमुत्थानि तथाअष्टौ क्रोधजानि च व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेत विवर्जयेत् मनुस्मृति,७/ ४५,

13 नाडिकाभिरहरषुधा रात्रि च विभजेत, छायाप्रमाणेन वा। अर्थशास्त्रम् पृष्ठ सं. ६१

14 सुरुङ्गाममित्रस्थाने बहुमुखी कृत्वा विषयख्यानभिहारयेद् अमित्रं वां। अर्थशास्त्रम्- पृष्ठ-६९७

15 स्वाम्यमात्य सुहत्कोष राष्ट्र दुर्ग बलानि च संस्तागमुच्यते। शुक्रनीति, १/ ६१.,स्वाम्यमात्यी पुरं राष्ट्र कोष दण्डो सुतस्तथा मनुस्मृति १/ ६१., स्वाम्यामात्यजनपद दुर्ग क्रोश दण्डमित्राणि प्रकृतयः। अर्थशास्त्रम् ६/ १/ १

1. चतुर्वेदी, शशिशेखर (व्या.). विश्रुतचरितम्, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, प्रथम संस्करण 2016.
2. गैरोला, वाचस्पति. कौटिलीय अर्थशास्त्रम्, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2015.
3. शास्त्री, गजानन. मनुस्मृति, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, 2014.
4. ऋषि, उमाशंकर, संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी: चौखाम्बा भारती अकादमी, 2010.
5. 5.बालकृष्ण, नारायण दशकुमारचरितम्, दिल्लीः चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2013